

کتابخانه حرم مکی

میر محمود موسوی

تاریخ دقیقی برای تأسیس این کتابخانه ذکر نشده است ، ولی از گفته های مورخان ، برداشت می شود که در قرن پنجم هجری ، در مسجد الحرام کتابخانه وجود داشته است . ازرقی در ملحق سوم کتاب خود می گوید : سیلی در سال ۴۱۷ ق وارد حرم شریف شده و کتابخانه حرم را در بر گرفت و تعداد زیادی از کتابهای نفیس را از بین برد ^۱.

بتنونی نیز در کتاب خود آورده است : مکه مکرمه دارای کتابهای مهمی بود که در کمدهای دور حرم قرار داشتند ؛ برخی به سرقت رفتند و تعداد زیادی نیز در سال ۴۱۷ ق - به سبب سیلی که وارد حرم شده بود - تلف شدند ^۲.

همچنین مورخ مکی ، ابن فهد ، در کتاب خود اشاره بدان داشته که در سال ۴۸۸ ق ، ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن فتوح مکناسی مالکی ، کتاب المقرب را - که شش جلد است - وقف این کتابخانه کرده است . با این حال ، تا سال ۱۲۶۲ ق برای این مجموعه ها اسم خاصی به عنوان کتابخانه ذکر نشده است ^۳.

در طول تاریخ ، خطرات زیادی این کتابخانه را تهدید کرده است ؛ مانند سیلهای متعددی که حرم را فرا می گرفت . از آن جا

کتابخانه حرم مکی (مکتبه الحرم المکی الشریف) از مهمترین کتابخانه های شبه جزیره عربستان به شمار می رود . این کتابخانه در شهر مکه واقع شده ، و دارای صد هزار کتاب چاپی ، ۹۷۰۱ نسخه خطی ، ۴۸۶۰ نسخه عکسی و ۲۶۵۷ نشریه است .

تاریخچه کتابخانه

تاریخ تأسیس کتابخانه حرم مکی به اوایل ظهور اسلام برمی گردد . همواره مساجد محل جمع آوری کتابهای دینی ، از جمله قرآن بوده ، و مسجد الحرام نیز - که رکن مساجد جهان است - از این قاعده مستثنا نبوده است . از این رو ، تعداد زیادی قرآن و کتابهای دینی در گنجینه هایی در مسجد الحرام نگهداری می شد . البته وجود این کتابها ، دلیل بر بودن کتابخانه ، به اصطلاح امروزی ، در مسجد الحرام نیست ، لیکن ، به یقین ، این کتابها هسته اولیه کتابخانه را در مسجد الحرام تشکیل داده است .

۱. عالم الکتب ، مج ۴ ، ع ۴ ، ص ۵۴۶ - ۵۵۰ ؛ اخبار مکه وما جاء فیها من الآثار ، ج ۲ ، ص ۳۱۲ .
۲. الرحلة الحجازية ، ص ۵۹ .
۳. اطالة تاريخية على المكتبات العامة في المملكة العربية السعودية ، ص ۱۸۴ .

کتابخانه ، در برخی منابع به عنوان کتابخانه مستقلی در حرم یاد شده است . کتابخانه مهم دیگری که به حرم مکی پیوست ، کتابخانه شیخ عبدالستار بن عبدالله دهلوی ، از مدرّسان معروف حرم است که بیش از ۱۸۲۰ کتاب و رساله خطّی و چاپی داشته که وقف طلاب و محققان کرده بود . فهرست مستقل نسخه های خطّی آن ، اکنون موجود است . در برخی منابع ، از این کتابخانه با نام فیضیه نیز یاد شده است .

برخی از مهمترین نسخه های مجموعه دهلوی عبارت انداز:
 ۱ . منایح الکرّم فی أخبار مکة و البيت و ولاية الحرم ، تألیف علی سنجاری ، متوفی ۱۱۰۹ ق .
 ۲ . اتحاف الوری باخبار أم القرى . تألیف ابن فهد ، متوفی ۸۸۵ ق .

۳ . ذیل اتحاف الوری المسمی ببلوغ القرى باتحاف الوری ، تألیف عبدالعزیز بن عمر بن محمد بن فهد ، متوفی ۹۲۰ ق .
 ۴ . اثاره الترغیب والتشویق الی المساجد و الی البيت العتیق ، تألیف ابن اسحاق خوارزمی ، متوفی ۸۲۷ ق .
 ۵ . عقد الثمین فی تاریخ البلد الامین ، تألیف حسینی فاسی ، متوفی ۸۳۷ ق .

کتابخانه هایی که به مرور زمان ، به کتابخانه حرم مکی ضمیمه شده اند ، به این شرح اند :

- ۱ . کتابخانه شریف عبدالمطلب از امرای مکة مکرّمه ؛ ۲ .
- کتابخانه سید علی گیلانی ؛ ۳ . کتابخانه شیخ صالح عطرچی ؛
- ۴ . کتابخانه سلطان عبدالمجید ؛ ۵ . کتابخانه عبدالحق هندی ؛
- ۶ . کتابخانه قاضی محمد شنقیطی ؛ ۷ . کتابخانه شیخ عبدالرحمان معلّمی ؛ ۸ . کتابخانه حسن بن علی ادریسی ؛ ۹ .
- کتابخانه عبدالمحسن بن عبدالعزیز ؛ ۱۰ . کتابخانه شیخ عبدالرحمان بن صدیق ؛ ۱۱ . کتابخانه شیخ یاسین العظمه ؛
- ۱۲ . کتابخانه اسماعیل حریری ؛ ۱۳ . کتابخانه شیخ عبدالله بن ادریس ؛ ۱۴ . کتابخانه عبدالملک بن ابراهیم آل شیخ ؛ ۱۵ .
- کتابخانه شیخ هاشم سباک ؛ ۱۶ . کتابخانه محمد رزق ؛ ۱۷ . کتابخانه محمد فقی .

که حرم ، در جای گودی قرار داشت و کتابخانه نیز در جوار حرم واقع شده بود ، بیشترین ضرر را متحمل می شد . برای نمونه ، در سال ۱۲۷۸ ق سیلی جاری شد و حرم شریف را در بر گرفت و ارتفاع آب ، تا قفل در خانه کعبه رسید . بسیاری از مردم تلف شدند و آسیب زیادی به مسجد الحرام رسید . در این بین ، کتابخانه حرم نیز آسیب فراوانی دید . فقط سیل نبود که کتابخانه را تهدید می کرد ، بلکه بی توجهی مسئولان ، بزرگترین خطر به شمار می رفت ؛ بر اثر این امر ، سیل ، آتش سوزی ، موریانه و . . . کتابها را از بین می برد ، و تا قبل از قرن چهاردهم هجری ، حتی برخی کتابهای خطّی از داشتن قفسه ، صندوق و کمد محروم بودند . کتابهای اهدایی نیز روی زمین قرار می گرفتند و بر اثر موریانه و رطوبت از بین می رفتند .

پس از این گونه اتفاقات ، در سال ۱۲۶۲ ق ، سلطان عبدالمجید عثمانی (۱۲۳۹ - ۱۲۷۷ ق) ، بعد از بازسازی محلّ سابق کتابها (کنار چاه زمزم) ، دستور داد مقداری کتاب از استانبول به مکة مکرّمه آوردند . سپس همه کتابهای موجود در حرم را جمع آوری کردند ، و با مجموع آنها ، کتابخانه ای با عنوان « سلیمانیه » یا « مجیدیّه » تأسیس شد . هم اکنون یک لوحه سنگی در کتابخانه موجود است که پنج بیت شعر ترکی ، نام سلطان عبدالمجید و تاریخ تأسیس کتابخانه بر روی آن حکاکی شده است . این کتابخانه در سال ۱۲۷۸ ق در جریان سیلهایی که جاری شد ، کاملاً آسیب دید . تا این که در زمان امارت شریف حسین ، کتابها جمع آوری شدند و کتابخانه ای به نام « هاشمیّه » در حرم شکل گرفت . بعد از مدّتی ، معروف به « کتابخانه حرم مکی » شد . در سال ۱۳۰۱ ق برای حفاظت بیشتر از کتابها ، کتابخانه به مکان جدیدی در باب سلیمانیه (باب الدریبه) انتقال یافت . در سال ۱۳۸۳ ق در جریان توسعه حرم ، مکان قبلی کتابخانه از نو بازسازی شد و کتابخانه به محلّ جدید ، تغییر مکان داد . در سال ۱۳۴۶ ق کتابخانه رشدی شروانی ، والی حجاز ، که بعد از کتابخانه حرم مکی مهمترین کتابخانه مکة مکرّمه به شمار می رفت ، به حرم مکی ملحق شد . از این

نسخه‌های نفیس کتابخانه

کتابخانه حرم مکی، نسخه‌های خطی نادری را در خود جای داده است که قابل توجه محققان عالم اسلام است. برای نمونه، چند مورد را ذکر می‌کنیم:

۱. شرح السبع الطوال (العقائد السبع)، تألیف ابی زکریا یحیی بن علی خطیب تبریزی، ۶۳۱ ق.
۲. شرح قصیده بان سعاد، کعب بن زهیر، تألیف ابی البرکات بن الانباری، ۶۳۱ ق.
۳. شرح مقصورة ابن درید (المقصورة الصغری)، تألیف خطیب تبریزی، ۶۳۲ ق.
۴. ضیاء الحلوم المختصر من کتاب شمس العلوم، تألیف محمد بن نشوان بن سعید الحمیری، جزء ثانی، ۶۴۱ ق.
۵. القواعد الكبرى، تألیف عزالدین عبدالسلام، ۶۵۵ ق.

خدمات کتابخانه

این کتابخانه، به جز روزهای تعطیل، روزانه در دو نوبت صبح و بعد از ظهر، از ساعت ۷/۳۰ تا ۱۴/۳۰ و ۱۶-۲۲، علاوه بر سرویس دهی در سالن مطالعه به مراجعه کنندگان، خدمات راهنمایی اعضا، خدمات مرجع، سرویس دهی به کودکان و نوجوانان و بانوان در بخش ویژه، خدمات تلفنی محدود و تشکیل همایش‌های علمی را نیز بر عهده دارد. از سال ۱۳۹۹ ق کتابخانه به ریز فیلم مجهز شده است و کتابهای خطی به صورت عکسی در اختیار محققان و پژوهشگران قرار داده می‌شود. نظام رده‌بندی کتابها، به روش دهدهی دیویی است. کتابخانه هم‌اکنون در ساختمان جدیدی بیرون از حرم، و زیر نظر مدیریت عمومی امور مسجد الحرام و مسجد نبوی اداره می‌شود، و هر ساله از طریق اهدا و خرید، به موجودی این کتابخانه افزوده می‌گردد.

فهارس

۱. «دراسة مخطوطات مكتبة الحرم المكي الشريف»، ابراهیم علی طرفان، مجلة الحج، ع ۷، ۱۳۷۲ ق / ۱۹۵۳ م، ص ۲۵۶-۲۵۸؛ ع ۸، ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۴ م، ص ۳۴-۷۴.
۲. نسخه‌های خطی، محمد تقی دانش پژوه، ۱۳۴۶ ش / ۱۹۶۸ م، دفتر پنجم، ص ۵۳۵-۵۳۹.
۳. فهرس مخطوطات مكتبة الحرم المكي (علوم القرآن)، محمد بن عثمان الكنوي، مکه، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م.
۴. «المخطوطات الادبية في مكتبة الحرم المكي الشريف»، محسن جمال الدين، المورد، مج ۱، ع ۱-۲، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م، ص ۱۷۳-۱۸۰.
۵. فهرس مخطوطات مكتبة الحرم المكي: الفقه الحنفي والمالكي والشافعي والحنبلي، عبدالله بن عبدالرحمان المعلمي، مکه، ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م.
۶. «المخطوطات التاريخية في مكتبة الحرم المكي»، محسن جمال الدين، المورد، مج ۲، ع ۴، ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۳ م، ص ۲۲۳-۲۲۸.
۷. «المخطوطات التي صورتها بعثة معهد المخطوطات إلى المملكة العربية السعودية (مكتبة الحرم المكي)»، مجلة معهد المخطوطات العربية، مج ۲۳، ج ۲، ۱۳۹۷ ق / ۱۹۷۷ م، ص ۳۹-۴۵، ۴۸.
۸. فهرس مخطوطات التاريخ بمكتبة الحرم المكي الشريف، محمد صالح جمعة.
۹. المخطوطات النادرة التي صورتها مكتبة الجامعة من مخطوطات المكتبة الحرم المكي، رياض. در این فهرست، پانصد نسخه خطی معرفی شده است.
۱۰. فهرس مخطوطات مكتبة الشيخ عبدالستار بن عبدالله الدهلوي، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م. این فهرست اختصاص به مجموعه دهلوی دارد که ۷۷۵ نسخه خطی را معرفی کرده است.

٨. مجلة معهد المخطوطات العربية، قاهره، مج ١٩، ج ٢، ١٣٩٣
ق، ص ٣٩٩؛ مج ٢٣، ج ٢، ١٣٩٧ ق، ص ٣٩-٤٥، ٤٨.
٩. المورد، بغداد، مج ١، ع ١ و ٢، ١٣٩١ ق، ص ١٧٣-١٨٠؛
ع ٣ و ٤، ١٣٩٢ ق، ص ٢٩٢-٢٩٦؛ مج ٥، ع ١، ١٣٩٦
ق، ص ٤٦-٤٩.
١٠. نسخه‌های خطی، دفتر پنجم، محمد تقی دانش پزوه
و ایرج افشار، تهران، ١٣٤٦ ش، ص ٥٣٥-٥٣٩.
١١. *International Directory of Islamic Cultural
Institutions*, BY Acar Tanlak & Ahmed Lajimi,
2Istanbul, 1984, p. 124.
12. *The World of Learning*, Europa publications
Limited, Forty _ third Edition, London, 1993, p.
1284.
13. *World Guide to Libraries*, By K.G. Saur, 11th
Edition, Munchen. London. NewYork & Paris,
1993. p. 541.
14. *World Survey of Islamic Manuscripts*, By
Al-Furqan (Geoffrey Roper), London, 1994, vol.
3, pp. 16 - 18.

منابع

١. اطلالة تاريخية على المكتبات العامة في المملكة العربية
السعودية مع دليل شامل لها، سعد عبدالله الضبيعان، رياض،
١٤١٥ ق / ١٩٩٤ م، ص ١٨٤.
٢. اوراق الربيع في المكتبات والمعلومات، شعبان خليفه، قاهره،
١٩٩٢ م، مج ٤ (بخش انگليسي)، ص ٤٩-٥٠.
٣. خزائن الكتب العربية في الخافقين، فيليب دي طرازي،
بيروت، بي تا، ج ١، ص ١٤٧-١٤٨.
٤. دليل المكتبات في الوطن العربي، صلاح الدين بن عيسى،
تونس، ١٩٩٢ م، ص ٩٩.
٥. عالم الكتب، مج ١، ع ٢، ١٩٨٠ م، ص ١٥٥؛ مج ٣، ع ٤،
١٩٨٣ م، ص ٦٩٣-٦٩٤؛ مج ٤، ع ٤، ١٩٨٤ م، ص ٥٤٦
- ٥٥٠؛ مج ٩، ع ٣، ١٩٨٨ م، ص ٣٥٧؛ مج ٩، ع ٤،
١٩٨٨ م، ص ٥٦٤-٥٦٥.
٦. كتابخانه‌ها ومجموعه‌های نسخه‌های عربي در جهان، فؤاد
سزگين، ترجمه وتنظيم: چنگيز پهلوان، تهران، ١٣٦٦
ش، ص ٢٤٢-٢٤٣.
٧. لمحات في المكتبة والبحث والمصادر، محمد عجاج
الخطيب، بيروت، ١٤٠٨ ق / ١٩٨٦ م، ص ٥٠.